

ГЕСЦЬ І. В.,

кандидат юридичних наук,

доцент кафедри політології, права
та філософії(Ніжинський державний університет
імені Миколи Гоголя)

УДК 341

DOI <https://doi.org/10.32842/2078-3736/2022.6.2>**ФОРМУВАННЯ ТА СИСТЕМАТИЗАЦІЯ НАУКОВОГО ЗНАННЯ
ПРО ПРИНЦИП ПРЕЗУМПЦІЇ НЕВИНУВАТОСТІ В ІСТОРІЇ ПРАВА**

У статті виявлено історико-правові закономірності формування та систематизації наукового знання про презумпцію невинуватості. Адже дослідження презумпції невинуватості в широкому контексті забезпечення правового статусу людини в умовах кардинальних соціально-економічних трансформацій сучасного суспільства є надзвичайно важливим.

Пропонується для обґрунтування джерел презумпції невинуватості (*praesumptio innocentiae*) розглядати варіанти презумпцій, відомі ще римському праву, презумпцію добросовісності (*praesumptio boni viri*) та презумпцію добросовісності (*praesumptio bona fides*), що є припущенням про добросовісне та відповідальне ставлення особи до всіх своїх існуючих зобов'язань.

Даний принцип знайшов своє застосування в багатьох законах і навіть кодексах різних країн ще в Середні віки, але особливе поширення набув лише у XVIII–XIX ст.

Закономірностями виникнення презумпції невинуватості можемо вважати наступні: виникнення презумпції невинуватості відбувалося у контексті використання права у соціальному регулюванні (як правозастосовча практика і ширше – як правореалізаційна практика); введення презумпції невинуватості відбувалося як спосіб мінімізації свавілля, зловживання посадовими повноваженнями, надмірної соціальної агресії з боку людини, соціальної групи, суспільства; презумпція невинуватості – це використання потенціалу правосвідомості суб'єкта, розвиток його здатності розуміти та контролювати свої дії, передбачати наслідки та бути готовим нести відповідальність, що стимулюється довірою з боку держави та суспільства; презумпція невинуватості реалізувалася як наукове прогнозування осіб, які узагальнювали практику та сформували теорію презумпції невинуватості та її формулу.

Презумпція невинуватості діє в усіх галузях права, її можна вважати загальноправовим (загальним) принципом права, оскільки презумпція невинуватості бере свій логічний та історичний початок у принципі добросовісної поведінки.

Ключові слова: *принцип, елементи принципу, презумпція невинуватості, добросовісна поведінка, докази.*

Hejets I. V. Formation and systematization of scientific knowledge about the principle of the presumption of innocence in the history of law

The article reveals the historical and legal regularities of the formation and systematization of scientific knowledge about the presumption of innocence. After all, the study of the presumption of innocence in the broad context of ensuring the legal status of a person in the conditions of radical socio-economic transformations of modern society is extremely important.

It is proposed to substantiate the sources of the presumption of innocence (*praesumptio innocentiae*) to consider variants of presumptions known to Roman law, the presumption of integrity (*praesumptio boni viri*) and the presumption of good faith (*praesumptio bona fides*), which is an assumption of a person's conscientious and responsible attitude to all his existing obligations Yazan

This principle found its application in many laws and even codes of different countries as early as the Middle Ages, but it became particularly widespread only in the 18th-19th centuries.

We can consider the following patterns of emergence of the presumption of innocence: the emergence of the presumption of innocence took place in the context of the use of law in social regulation (as a law enforcement practice and, more broadly, as a law enforcement practice); the introduction of the presumption of innocence took place as a way of minimizing arbitrariness, abuse of official powers, excessive social aggression on the part of a person, social group, society; the presumption of innocence is the use of the potential of the subject's legal awareness, the development of his ability to understand and control his actions, foresee the consequences and be ready to bear responsibility, which is stimulated by trust from the state and society; the presumption of innocence was implemented as a scientific prediction of persons who summarized the practice and formulated the theory of the presumption of innocence and its formula.

The presumption of innocence applies in all areas of law, it can be considered a universal (general) principle of law, since the presumption of innocence has its logical and historical beginning in the principle of good faith behavior.

Key words: *principle, elements of the principle, presumption of innocence, conscientious behavior, evidence.*

Вступ. Реальне забезпечення прав і свобод людини завжди, а останнім часом особливо, привертає увагу і викликає постійний інтерес у правознавців, істориків, філософів, соціологів, громадських і державних діячів, всіх соціально активних і відповідальних громадян України. Це, безумовно, пояснюється важливістю детального та комплексного дослідження різноманітних аспектів побудови в Україні правової держави. Недооціненим залишається теоретичний потенціал презумпції невинуватості в контексті зміцнення довіри та солідарності у громадянському суспільстві, його вплив на психологію особистості, соціальну психологію груп та суспільства загалом.

Це актуалізує дослідження презумпції невинуватості в широкому контексті забезпечення правового статусу людини в умовах кардинальних соціально-економічних трансформацій сучасного суспільства, в якому громадянські права і свободи нерозривно пов'язані з обов'язками держави щодо її забезпечення, що визначено як основні цілі та орієнтири в Конституції України.

Теоретичною основою нашого дослідження є положення сформульовані у працях таких вітчизняних та зарубіжних вчених як: А. Абашидзе, В. Антипенко, В. Батирь, М. Буроменський, В. Буткевич, О. Головка, Н. Дрьоміна, Н. Зелінська, С. Калинюк, Д. Карєв, О. Кібальник, І. Карпець, Ю. Колосов, І. Лукашук, Ф. Полторак, М. Рагінський, В. Репецкий та ін.

Постановка завдання. Метою статті є виявлення історико-правових закономірностей формування та систематизації наукового знання про презумпцію невинуватості.

Результати дослідження. Якщо говорити про історичні підстави та фундаментальні положення, що заклали основу принципу презумпції невинуватості, пропонуємо для обґрунтування джерел презумпції невинуватості (*praesumptio innocentiae*) розглядати варіанти презумпцій, відомі ще римському праву: презумпцію доброчесності (*praesumptio boni viri*) та презумпцію добросовісності (*praesumptio bona fides*), що є припущенням про

добросовісне та відповідальне ставлення особи до всіх своїх існуючих зобов'язань, наприклад, добросовісний учасник договору, відповідач, свідок у справі. Пізніше ця презумпція, її поняття та широке тлумачення глибоко увійшли до римського права, що призвело до появи таких понять як, добросовісне виконання зобов'язань, що випливають із договору, добросовісний набувач речі, добросовісний користувач майна, добросовісний відповідач, добросовісний свідок.

Зазначимо, що у римлян угоди та суди з доброї совісті (*judicia bonae fidei*) протиставлялися формальним угодам і судам «суворого права» як більш м'які, справедливі, які використовують різноманітні припущення (презумпції). Відповідно, суди «доброї совісті» мали на меті боротьбу з хитрощами та обманами, а у визначенні «доброї совісті» як основи, яка протилежна брехні, обману, несправедливості, беззаконню, судовому свавілля, бере свій початок презумпція добросовісності. Вона являє собою припущення, згідно з яким кожен учасник процесу не використовує такі засоби, як хитрощі, обман, підкуп, тобто добросовісний по відношенню до іншої сторони, яка в свою чергу теж діє добросовісно по відношенню до іншої сторони у процесі.

Даний принцип знайшов своє застосування в багатьох законах і навіть кодексах різних країн ще в Середні віки, але особливе поширення набув лише у XVIII–XIX ст.

Що стосується зародження самої концепції ідеї презумпції невинуватості у давньоримському праві, то як історичну базову основу можна розглядати положення таблиці IX давньоримського Закону XII таблиць, де їх творці дуже майстерно сформулювали та висловили у стислих формулюваннях принципи законності, публічності, справедливості. Саме у статтях таблиці IX знаходяться основні складові елементи майбутнього принципу презумпції невинуватості, на що вказують наступні положення:

по-перше, законність і справедливість стосовно кожного обвинуваченого з боку суду, здійснювалося не однією людиною, а цілою групою осіб – центуріатною коміцією, якою не може бути допущений відступ від законності, правосуддя; визнання особи винною, прийняття вироку здійснюється центуріатною коміцією після розгляду та розслідування квесторів (ст. 1, 2, таблиці IX) [1, с. 97];

по-друге, встановлено правила стосовно суддів та посередників, які мають бути незалежні, неупереджені, а інакше вони каралися смертною карою; також визначено особливі вимоги до представників судового розгляду: суддів, квесторів, посередників, які призначалися при судового розгляду (для розгляду справи) (ст. 3 таблиці IX) [1, с. 97];

по-третє, встановлено положення, згідно з яким жодна людина не могла бути позбавлена життя без судового розгляду при обов'язковому виконанні процесуальних обов'язків усіма учасниками процесу (ст. 6 таблиці IX) [1, с. 97] .

Положення таблиці IX вказують на: неможливість та незаконність будь-яких відступів від закону чи волі народу (ст.1 табл. IX, ст. 5 табл. XII) [1, с. 97-98]; здійснення правосуддя лише публічним судом, з наданням його рішенням статусу закону; суворість і жорстокість щодо суддів-хабарників, посередників-хабарників, які брали участь у судових справах; законність та справедливість рішення ґрунтувалися на документах кримінального розслідування, яке проводилося квесторами; заборона позбавлення життя людини без суду, тобто будь-яке покарання може бути застосовано тоді, коли воно (покарання) буде прийнято судом, відповідно до встановленої законом належної процедури ведення судового процесу, визначеної Законами XII таблиць [1].

До рецепції римського права народи Західної Європи при здійсненні кримінального правосуддя користувалися так званими франко-німецькими засадами права і правосуддя, що знаходили своє нормативне закріплення в різних актах: у франкській державі – це Салічна Правда (*Lex salica*), Саксонська Правда, Алеманська Правда, Правда Бургундів, Баварська Правда, в середньовічній Франції – Кютюми Бовесі, Великий березневий ордонанс, Нантський едикт; у середньовічній Німеччині – Золота Булла, Саксонське зерцало, записи Магдебурзького права, відома «Кароліна», в середньовічній Англії – Англосаксонські правди VII–XII ст. та низка інших актів.

Суттєва зміна становища в досліджуваній галузі відбулася лише після прийняття Великої хартії вольностей (*Magna Carta Libertatum*, 1215 р.), яка стала політико-правовим документом, де було широко представлено конституційний блок та судово-адміністративний порядок, сформульовано правила та процедури захисту законних прав, свобод та інтересів від свавілля будь-якої «вільної людини» (*liber homo*), які гарантують їй у разі скоєного нею правопорушення законний і справедливий розгляд та вирок [2].

Саме за Генріха II почали широко поширюватися принципи римського та канонічного права по всій Англії, а особливо варто відзначити, що ст. 17, 20, 21, 39, 40 Великої хартії встановлювали принципи діяльності судово-адміністративного апарату. Хочемо звернути увагу на зміст ст. 39, де зазначено, що «жодна вільна людина не буде арештована або ув'язнена, або позбавлена володіння, або оголошена поза законом, або вигнана, або в який-небудь (інший) спосіб знедолена, і ми не підемо на неї й не пошлемо на неї інакше, як за законним вирокom рівних їй (її перів) і за законом країни» [2]. Тому саме це положення Хартії стало важливим етапом законодавчого закріплення теоретичної формули презумпції невинуватості.

Наступним кроком на шляху формування та розвитку презумпції невинуватості, верховенства закону, справедливості, забезпеченості та захищеності прав і свобод людини є закон, відомий під назвою *Habeas corpus act* (Акт про гарантії прав особи), прийнятий 26 травня 1679 р., який остаточно оформив відомий протягом кількох століть англійському праву порядок та процедуру видання судових розпоряджень, адресованих судовим, поліцейським чиновникам, працівникам в'язниць.

Акт представив абсолютно нові ефективні гарантії: арештованому має бути пред'явлено письмовий наказ про арешт (тобто підставу для затримання чи арешту громадянина), виданий будь-яким конкретним судом, який має юрисдикцію у кримінальних справах (тобто суддям, які спеціалізуються на кримінальних справах), у тому числі і мировим суддям. В іншому випадку його повинні звільнити або передати найближчому суду, який вирішує питання про запобіжний захід: взяття під варту або звільнення його під грошову заставу, причому у разі відсутності підстав до арешту (тобто відсутність складу злочину або самого факту злочину) суд має право відпустити арештованого на волю (§ II–III Акту) [3]. Особа, заарештована за підозрою у скоєнні злочину, має право клопотати про своє звільнення, адресуючи клопотання лорд-канцлеру, лорду-охоронцю печатки, будь-якому з представників Високого суду, головним баронам суду казначейства (§ III) [3]; жодна особа або особи, звільнені за будь-яким *Habeas corpus*, не можуть знову бути заарештовані за той самий злочин інакше, як за законним перебігом судової справи або за наказом суду (тобто, тільки за законом та на законних підставах); звільнення з-під арешту у разі нерозгляду її справи протягом 6 місяців; арештований у будь-якому разі звільняється від арешту, якщо його справа залишилася нерозглянутою і після другої сесії четвертого суду, тобто протягом 6 місяців (§ VII) [3]; кожному ув'язненому дозволено робити заяви та отримувати свій *Habeas corpus* із судів, що встановлює абсолютно новий обсяг процесуальних свобод і прав ув'язненого (обвинуваченого) [3].

Мова йде не лише про перегляд поглядів та тенденцій у галузі політики, економіки та права, а й про формування абсолютно нових положень, принципів забезпечення гарантій свобод та прав заарештованої та ув'язненої особи. Зазначено, що для порушників Акту передбачалася серйозна відповідальність, наприклад: за відмову видачі наказу *Habeas corpus* особи, винні у цьому (лорд-канцлер чи судді), мають бути покарані штрафом у 500 фунтів на користь ув'язненого (§ X) [3].

Таким чином, прийняття *Habeas corpus act*, де сформульовані правила та процедури захисту прав і свобод, законних інтересів вільної людини від свавілля, які гарантують їй у разі скоєного нею правопорушення законний та справедливий розгляд та вирок, а також надало обвинуваченим реальні можливості користуватися своїми правами, свободами та гарантіями, поклало край незаконним арештам та тримання під вартою.

Перша спроба розробки та формального закріплення теоретичного формулювання презумпції невинуватості належить знаменитому італійському досліднику проблем кримінального права та процесу Чезаре Беккарія. Опублікувавши 1764 р. роботу «Про злочини

і покарання» [4], він помістив визначення поняття презумпції невинуватості обвинуваченого в розділ «Катування», тим самим протиставивши катуванню обвинуваченого як засобу відшукування істини у справі, презумпцію невинуватості, звівши її суть до того, що людина не може бути названа злочинцем до судового вироку.

Зазначимо, що суть і призначення презумпції невинуватості обвинуваченого полягало в прагненні забезпечення гуманного ставлення влади до обвинуваченої особи, починаючи з моменту порушення кримінальної справи і до моменту набрання законної сили обвинувальним вироком суду. На користь цієї тези говорить аргументація Ч. Беккарія про те, що якщо злочин не доведено, то не слід і мучити невинного [4, с. 103, 108-110], а такою визнається кожна людина, не викрита в злочині. Це і виражає сутність презумпції невинуватості, причому в такому вигляді вона чудово поєднується з давньоримським принципом, що має яскраво виражений захисний характер на користь обвинуваченого, який пізніше перетворився на відому формулу *in dubio pro reo* (усі сумніви на користь обвинуваченого). Тому, вважаємо, саме Ч. Беккарія вперше дає визначення поняття презумпції невинуватості, запустивши цей термін у науковий обіг та протиставивши її беззаконню та свавілля влади.

Наступним етапом слід вважати прийняття Декларації незалежності США 4 липня 1776 р., яка започаткувала американську демократію та справедливість, Конституції США 1787 р., Білля про права 1791 р., де в поправках з V по IX знаходяться нововведення, які заклали американський варіант принципу презумпції невинуватості. Вони формували процесуальний режим діяльності суду та компетентних органів щодо особи, якій гарантується «належна правова процедура» як основа для застосування офіційних санкцій, тому що «... ніхто... не буде позбавлений життя, свободи або майна без законного судового розгляду...» [5, с. 329-330]. Це підтверджує, що американський варіант є більш прогресивним, ніж англійський, оскільки англійська процедура *Habeas Corpus* була доповнена новими гарантіями поправок V–IX, які у своїй сукупності встановлювали ефективні засоби захисту прав і свобод особи від свавілля влади та судових органів.

Американські конституційні акти вплинули на розвиток буржуазної державності, демократії, формування світогляду і правосвідомості вождів Французької революції, які стали авторами Декларації прав людини і громадянина 1789 р. [6], Конституції 1791 р. [7], що вплинуло на формулювання і створення власного варіанту презумпції невинуватості.

Уважаємо, що саме Декларація 1789 р. визначила загальну правову формулу принципу презумпції невинуватості. Оскільки сама лінгвістична модель принципу була запропонована депутатом Установчих зборів Адрієном Дюпором, на який серйозно вплинули праці Ч. Беккарія про дух закону і реформу правосуддя. Так, депутат А. Дюпор запропонував проект статті 9 (про презумпцію невинуватості) [7] Декларації (оскільки кожен вважається невинуватим, поки не встановлено протилежне, тому у випадку затримання особи будь-яка зайва строгість, яка не викликана необхідністю забезпечення її затримання, має суворо каратися законом) [7], в основу якого було покладено старий процесуальний принцип права, який пізніше став законом: сумнів тлумачиться на користь обвинуваченого. Крім того, Конституція 1791 р., використовуючи принципи Декларації, закріпила незалежність судової влади (п. 1 розд. 5) [7], забезпечивши суди незалежними виборними суддями (п. 2 розд. 5) [7], право громадян на розгляд своєї справи у суді присяжних, встановивши у ст. 7 принцип, згідно з яким ніхто не може бути притягнутий до відповідальності інакше, як у випадках, прямо передбачених законом – *nullum crimen sine lege* («немає злочину, не вказаного в законі») [7], у ст. 8 – важливий принцип кримінального права: ніхто не може бути покараний інакше, ніж це прямо і безпосередньо передбачено законом – *nullum poena sine lege* («немає покарання, не зазначеного в законі») [7], що в сукупності з принципом презумпції невинуватості (ст. 9) [7] визначають загальні вимоги законності обвинувачення, затримання, ув'язнення, покарання. Тому, на нашу думку, наведені аргументи, являли собою основні базові положення щодо захисту прав і свобод людини та громадянина від свавілля влади та компетентних органів у період буржуазного суспільства.

Висновки. Отже, закономірностями виникнення презумпції невинуватості можемо вважати наступні:

а) виникнення презумпції невинуватості відбувалося у контексті використання права у соціальному регулюванні (як правозастосовча практика і ширше – як правореалізаційна практика);

б) введення презумпції невинуватості відбувалося як спосіб мінімізації свавілля, зловживання посадовими повноваженнями, надмірної соціальної агресії з боку людини, соціальної групи, суспільства;

в) презумпція невинуватості – це використання потенціалу правосвідомості суб'єкта, розвиток його здатності розуміти та контролювати свої дії, передбачати наслідки та бути готовим нести відповідальність, що стимулюється довірою з боку держави та суспільства;

г) презумпція невинуватості реалізувалася як наукове прогнозування осіб, які узагальнювали практику та сформулювали теорію презумпції невинуватості та її формулу.

Презумпція невинуватості діє в усіх галузях права, її можна вважати загальноправовим (загальним) принципом права, оскільки презумпція невинуватості бере свій логічний та історичний початок у принципі добросовісної поведінки.

Список використаних джерел:

1. Хрестоматія з історії політичних вчень / упоряд. та авт. комент. О. М. Уривалкін. Київ : Дакор, КНТ, 2008. 456 с.
2. Велика Хартія Вольностей (Magna Carta). URL: <http://maysterni.com/publication.php?id=107962> (дата звернення: 18.11.2022).
3. Habeas Corpus Act. URL: https://press-pubs.uchicago.edu/founders/documents/a1_9_2s2.html (дата звернення: 18.11.2022).
4. Беккариа Ч. О преступлениях и наказаниях. М. : ИНФРА-М, 2004. 184 с.
5. Історія держави і права зарубіжних країн / заг. ред. О. М. Бандурка. Харків : Майдан, 2020. 618 с.
6. Декларація прав людини і громадянина 1789 / Юридична енциклопедія : у 6 т. / ред. кол.: Ю. С. Шемшученко (відп. ред.) та ін. К. : Українська енциклопедія ім. М. П. Бажана, 1998. Т. 2 : Д - Й. 744 с.
7. Конституція Франції 3 вересня 1791 року URL: http://webcache.googleusercontent.com/search?q=cache:QYDLcbEtQJMJ:access-info.org.ua/konstitutsija_frantsii_3_sentjabrja_1791_g&hl=ru&gl=ua&strip=0&vwsr=0 (дата звернення: 19.11.2022).

